

Тетяна Лозова

ЛОЗОВА Тетяна Андріївна — здобувач Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — медієвістика, історія філософії, джерелознавство.

ТВОРЧИСТЬ КЛИМЕНТА СМОЛЯТИЧА ЯК ПАРАДИГМА ФІЛОСОФСТВУВАННЯ В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ ДАВНЬОЇ РУСІ

У статті зроблена спроба розкрити сутність давньоруських уявлень про філософію опосередковано через образи її носіїв. Для реалізації даної мети ми звернулися до творчості руського книжника Климента Смолятича.

Ключові слова: філософія, філософ, митрополит, світобудова, Київська Русь, літопис.

На перший погляд писемна спадщина Київської Русі не репрезентує оригінальних, більш-менш сформованих філософських систем і теорій, але вона містить «вагому філософськи значиму кількість ідей, що утворюють у сукупності філософську культуру цієї доби, закладаючи ґрунт для формування певного стилю мислення, способу світосприйняття, що визначає індивідуальне обличчя вітчизняної філософії впродовж подальшої духовної історії» [4, с. 67].

Давніх русичів хвилювали проблеми світобудови — «о бытїи всего мира, и опервемь человеце, и яже суть была по нем». Вони прагнули досягнути глибинні джерела історії: «Откуда есть пошла Руская земля?», «Что есть луче всего в свете

сьмь?». Їх вабили таємниці буття людини: «Что есть человек, яко помниши и?». Зрештою, вони намагаються з'ясувати «Что есть философия?». Відповіді, які ми отримуємо на подібні питання, свідчать не лише про «характерну для культури Київської Русі особливу позицію, а й констатуємо зародження певної тенденції, що згодом зумовила своєрідність притаманного нашому народові типу філософствування» [4, с. 63].

На питання скептиків «Як можливе серйозне історико-філософське вивчення киево-руської доби, що не позначена наявністю більш-менш цілісних зразків філософської теорії?» обґрунтовану відповідь дають праці В. С. Горського [4;5], С.В.Бондаря [2], М. М. Громова [7], В. В. Мільков [15], О.Б. Киричка [11] та інших.

Проте в цій статті ми не станемо доводити правомірність дослідження давньоруської спадщини в історико-філософському вимірі. Наша мета — розкрити сутність давньоруських уявлень про філософію опосередковано через образи її носіїв. Для реалізації даної мети ми звернулися до постаті руського мислителя XII ст. — митрополита Климента Смолятича, якого одні вшановували званням «філософ», а інші за це критикували.

Климент був яскравим представником давньоруської інтелектуальної еліти, другим, після Іларіона, митрополитом-русиним, поставленим без благословіння Константинопольського патріарха волею князя Київського.

На превеликий жаль, незважаючи на достовірні історичні свідчення про багату писемницьку діяльність Климента («много писаниа написав предаде»), маємо лише два атрибутованих йому твори: «Посланіє, написано Климентом митрополитом рускым, Фомѣ прозвѣтерѣ, истолковано Афонасіємъ мнихомъ та в субботу сыропустноюю память творимъ святыхъ ѿць» [21, с. 227-228].

«Посланія» дійшо до нас в списку XV ст. і було відкрите в кінці XIX ст. проф. М. Нікольським [18]. З часу опублікування

тексту пам'ятки і до сьогодні в дослідницькій літературі існують суттєві розбіжності як у загальній оцінці творчого спадку Климента Смолятича, так і відмінності в думках про досягнення та значення самого автора. Жоден з давньоруських книжників не постає таким різноманітним і спотвореним на сторінках наукових праць [3; 16; 12; 19]; не страждає такою великою мірою, як Клим Смолятич, від, з одного боку, надмірної інтерпретації, а з другого — браку докладного вивчення.

З літописних джерел ми отримуємо досить скупу інформацію про автора «Послання»: **«бысть книжникъ и философъ такъ, якоже в Роускои земли не вьшетъ»** [10, с. 340]. Ніконовський літопис містить більш розгорнуту характеристику: **«Бѣ во сей по премногѹ (любя) везъмолвие, и ѹдолялся от всѣх и прилежа молитвѣ и прочитанию божественных писаний, и бѣ скимник, и zelo книжен и учителен, и философ велий, и много писання написал предаде»** [13, с. 172]. Літописи, зазвичай стримані на літературні прізвиська та характеристики, свідчать про Клима не лише як «книжника», а й, що найцікавіше, як «філософа». За спостереженнями В.С.Горського, упродовж двохсот років, починаючи з 1037 р., тільки десять митрополитів і князів було вшановано літописцем званням «книжник» [5, с. 56]. До того ж сам текст «Послання» переконливо доводить небезпідставність літописного свідчення про митрополита Климента як вченого й філософа.

Отже, звернімося до «Послання». Твір являє собою полемічний лист, де змішалися особисті образи з обговоренням богословських питань. Климове «Послання» було адресоване смоленському пресвітерові Фомі, який звинуватив митрополита у прихильності до філософії, в писанні з метою здобути особисте схвалення і в нехтуванні Святого Письма задля Гомера, Арістотеля і Платона. Для Київської Русі то було незвичайне й поважне звинувачення.

Лист Климента — це відповідь на лист-звинувачення Фоми, що його Клима «**прочет пред многими послѣхѣи, и пред княземъ Изяславомъ**» [18, с. 103], найімовірніше тоді, коли Климент був уже митрополитом. Але й лист Фоми аж ніяк не був спонтанним: це була реакція на прочитане в його присутності Климентове послання, (а можливо, і не одне), до князя. «**Ѹгда к тебе что писахъ? Нѣ ни писахъ, ни писати имамъ, — зі здивуванням митрополит відповідає опонентові. — **Аще и писахъ, но не к тебе, но ко князю, и к томѹ ж нескоро****» [8, с. 103-104]. Цікаво, що Климент вживає слово «нескоро». Чи не може це бути вказівкою на особливість жанру його «писання» до князя? Адже одне зі значень слова «скоро» — коротко [22, с. 381]. Можемо припустити, що в данному контексті писати «нескоро» значить — докладно, ґрунтовно, багато.

Як бачимо, діалог був публічним. Лист, що так обурило Фому, найвирогідніше був адресований смоленському князеві Ростиславу («**ѡ писаніи моемъ воспоминаю, иже къ князю твоємѹ, к моемѹ же напръснѹ господинѹ**» [18, с. 123]), з яким Климові відносини не завжди були гармонійними. Отже, епістолярна аргументація Клима пов'язувала, можливо, два княжі двори.

З наведених вище літописних свідчень видно, що сучасники визнавали Климента Смолятича за «філософа» і вихваляли його, а от Фома докоряє за це митрополиту. «**Речеши ми, — викладає позицію свого опонента Клима, — **славишиша пиша, философъ сѧ творѧ... а речеши ми: «философьєю пишешѣи»; а то велики криво пишешѣи, а да вставѧ азъ почитаемаѧ писаніѧ, азъ писахъ ѿ Омира, и ѿ Аристола, и ѿ Платона, иже во єлиньскѹхъ нырѣхъ славнѣ вѣща****» [18, с. 103-104]. У своїй відповіді критику Климент відкидав звинувачення, оскільки вважав їх необґрунтованими: свої заняття він аж ніяк не розглядає як чисте філософствування. Мислитель, відводячи від себе нападку, стверджував, що не мав на меті викладати тільки філософію. Насправді він не відрікався

античних авторитетів, а лише використовував багатозначність середньовічного поняття філософії.

В Давній Русі ставлення до філософії та філософів було не однозначне. «Філософія» — запозичений термін, який не часто вживали руські автори, хоча він був поширений у перекладах з грецької мови. Це слово передавалось в пам'ятках слов'янськими кальками «любо.мудрик, мудро.любник, мудрость, премудрость» і грецизмом «философия». Такі переклади цілком відповідають як змісту самого терміна «філософія» (любов до мудрості), який бере початок в античності, так і засвідчують глибоку пошану перед мудрістю Давньої Русі. Існує припущення, що перше визначення філософії в слов'янському світі дав Кирило Філософ, який на питання про те, що є філософія, відповів: «Знання речей божественних і людських, наскільки можливо людині наблизитися до Бога, що вчить людину діяннями (своїми) бути за образом і подобою Сотворителя її» [23, с. 140-141]. В коментарях до Життя Кирила з посиланням на І. Шевченка визначення названо християнізованою античною формулою, випрацьованою вченим гуртком Лева і Фотія [23, с. 211]. У свідомості давньоруського книжника філософія вбирає в себе все найкраще і корисне з усіх наук, а той, хто вивчає її подібний до бджоли: «ко же бчелоу видимъ по всѣмъ садомъ и зельемъ лѣтающе, ꙗкоже кождо ихъ полезнаа приемлюще, тако же и оучноши оучащеса философи и на высоту мудростью хотяще възити отвсюдоу оучышаа свирають» [20, с. 41].

Разом з тим, в давньоруських пам'ятках антична філософія часто дається з визначенням «внѣшная»: «внѣшняя философия» [18, с.35], «ввличю ли преже пѣстаа словеса внѣшнихъ, илї похвалю церковнѣж истинѣ» [1, с. 311, 8а], «не требуемы внѣшняя мудрости» [9, 17г-20а]. «Истинной» мудрості протиставляється мудрість «мнимая», мудрість «внѣшнихъ» філософів: язичників і еретиків.

Показово, що в середньовічній Русі не відмовились від вживання слова «філософ». Філософом вважали мудреця, який відзначився праведним життям, а джерелом мудрості оголошувалось Святе Письмо. Цей термін мав ще кілька значень: «учений, святий чоловік», «аскет», «політичний радник візантійського імператора», «мудрець античності», «викладач патріаршої школи у Константинополі» [22, с. 1354-1355].

Є.Е. Гранстрем припускає, що визнання Кліма Смолятича «філософом», слід розуміти як вказівку на те, що митрополит дістав освіту в одному з вищих наукових закладів Візантії [8]. Найвірогідніше, цим закладом могла бути відома Магнаврська школа, де вивчали діалектику, філософські вчення, риторику, астрономію, музику тощо. «Особи, які закінчували вищу Магнаврську школу, отримували право викладання і звання «філософа», рівноцінне званню вчителя» [8, с. 25]. На думку дослідниці, Климент зі словом «філософ» пов'язував те звання, яке носив кожен випускник цієї школи. Що ж до Фоми, то він не знав такого слововживання і вважав Кліма не гідним такого високого звання, оскільки «повсякденна візантійська практика застосування слова «філософ» не була відома на Русі» [8, с. 27].

Однак, дискусійність такого твердження очевидна. На думку В. С. Горського, «невірним є ототожнення негативно-го ставлення Фоми до Климента як філософа з позицією тих давньоруських діячів, які начебто через розуміння філософії у прямому значенні слова заперечували правомірність найменування Климента філософом» [6, с. 13]. У літописній характеристиці слово «філософ» уживалось у прямому значенні, як «моудролюбць».

До того ж Фома не лише стверджує, що Климент «**славн-шися философ сам творца**», а й звинувачує його саме в тому, що він і є філософ і «**философьею пишеша**». У зацікавленні філософією пресвітер убачає хибний шлях, що веде до омани «елінської мудрості».

Звинувачення смоленського пресвітера не можна відкинути, хоча б через те, що вони унікальні. Тому розглянемо аргументи обох сторін. Які були підстави у Фоми докоряти митрополитові?

По-перше, це звинувачення навряд чи надумане, оскільки у листі до князя митрополит, вирогідно, не оминув античних тем. Інакше важко було б збагнути, чому Клим Смолятич вдається до такого розлогого спростування.

По-друге, Климентове заперечення того звинувачення напрочуд двозначне. Спочатку він просто відкинув звинувачення як неправдиве («а то velmi криво пишеш») [18, с. 104]), а потім пояснив і причини: він міг писати про античних класиків, але писав він не Фомі, а князеві («егда к товѣ, что писах? Нѣ ни писах, ни писати имам... азъ писах ѿ Омира, и ѿ Аристотла, и ѿ Платона, иж во елиньскихъ нырѣхъ славнѣ бѣша, аще и писах, но не к тебѣ, но ко князю» [18, с. 103-104]). Тут, ймовірно, ми можемо побачити вказівку на етикет, властивий тодішній культурі, натяк, що двірська культура відрізняється від церковної. Але є тут і очевидне признание з боку Климента: Фома помилився в контексті, а не в сутності.

По-третє, навіть у своєму «Посланні» Клим Смолятич розглядає античні міфи, демонструючи, як можна думати, не тільки своє знання, а й бажання тлумачити їх.

І, нарешті, Климент зазначає, що і він, і Фома, і Фомин учитель Григорій та ще й інші люди, які належать до їхнього стану, знають грецьку мову: «Григорей зналъ альфѣ, такоже и ты, и витѣ, подобно и всю 20 и 4, словесѣ грамотѣ. А слышиши ты ю оу мене, мѣжи и мже есмь самовидецъ, иже можетъ единѣ рещи альфѣ. Не рекѣ на сто, или двѣстѣ, или триста, или 4 ста, а витѣ також» [18, с. 126-127]. У грецькій абетці двадцять чотири літери, але в різних варіантах слов'янської мови, відомої на Русі, літер було понад тридцять [3, с. 850]. Отже, Смолятич безперечно вивчав грецьку мову.

Якщо знав мову, тоді міг не тільки читати грецьких філософів, а й цитувати на шкоду Святому Письму. Зважаючи на це, Клим і справді виглядав винним в очах Фоми.

Такими є аргументи сторони звинувачення. Але ж якими були аргументи митрополита Климента на свій захист?

По-перше, звинувачення Фоми по своїй тональності радше нагадують звинувачення, які лунали у Візантії на адресу розповсюджувачів секулярної філософії [17, с. 101-120; 131-133]. Вивчення античних філософів входило до програм візантійських університетів, де виховувалася інтелектуальна еліта імперії. Вчена візантійська література, наслідуючи мову античних авторів, була написана штучною й анахронічною формою грецької мови. Час від часу у Візантії скликалися собори та з'являлися публічні викриття «філософів», яких, як і Климента, звинувачували у надмірному інтересі до язичницької мудрості, а не Святого Письма. Такі дискусії становили характерну рису візантійського інтелектуального життя протягом XI — XII ст. Отже, чи є випадковими звинувачення Фоми, висунуті Клименту? Цілком ймовірно, що вживання Фомою слова «філософ» у негативному значенні може бути відгомном дискусій, наслідуванням звинувачень у надуживанні інтелектом. Таку риторичку, на думку М. Чубатого, Фома міг засвоїти з третіх вуст, а саме від смоленського єпископа-грека Мануїла — противника митрополита Климента.

По-друге, часом здається, що у своєму «Посланні» Смолятич поділяє негативну оцінку такого роду «філософії», хоча й глузує з невігластва Фоми. Власну діяльність митрополит не розглядає як філософствування («а речеши ми: «философью пишеш»; а то velmi криво пишеш, а да уставь азъ почитаемаа писанїа, азъ писахъ ꙗ Омра, и ꙗ Аристола, и ꙗ Платона, иже во елиньскихъ нырѣхъ славнѣ вѣша» [18, с. 104]; «что философью писах, несвѣмь! Христос рекъ святымъ оученикомъ и апостоломъ: «Вамъ есть дано вѣдати тайны царствїа, а прочимъ вѣ притчахъ». Толи, любимиче, филосо-

фѡа, єю же славы ищѣ ѿ человекѣкъ, списающим єугалїстом чудеса Христова хоцѣ разѣмѣвати праведно и дѣховнѣ» [18, с. 124]); для нього використовувати античних класиків означає наслідувати бездоганный приклад отців церкви.

І, нарешті, обставина, яку ще досі не помічали дослідники. Климент у своєму «Посланні» нагадує про що він писав князеві: «**в писанїи моемъ воспоминаю, иже къ князю твоємѣ, к моемѣ же напръснѣ господинѣ**» [18, с. 123]. Далі він відходить від тлумачення біблійних текстів і зосереджується (але не винятково) на розшифруванні сюжетів, пересіяних згадками про Посейдона, Деметру, Афіни, «**Александрова въздѣхохожденїа елиньскаа писанїа**», «**парѡагеньскѣж пѣчинѣ**» і про таких міфічних істот як зимородок, грифон, саламандра з Провани. Власні Климові вставки змінюють фокус оповіді. Досі він відволікався від екзегези тільки на те, аби спростувати звинувачення у марнославстві, а тепер стверджує, що обговорення такого матеріалу не становить «філософії» («**Толи, любимиче, философѡа?**»).

І Клим має слушність. Адже згадки про міфічних персонажів не є свідченням зневаги до Святого Письма. Їхня функція полягала не у поверненні до поганського минулого, а щоб з'ясувати неясні образи літургійної поезії й довести гармонійність божественного створіння: «**расмотрати велит и разѣмѣвати, тако вса состоатса, и съдержатса, и поспѣваютса силою Божїєю**» [18, с. 127]. До того ж ці сюжети мають поважне православне походження («Шестоднев» Іоанна екзарха Болгарського, Книга тлумачень Никити Іраклійського на 16 Слів Григорія Богослова).

Отже, захист Климента Смолятича від звинувачень у філософствуванні видається досить переконливим. Автор «Послання» явно долучався до тої традиції богословствування, яка максимально увібрала в себе елементи античної культури, поєднавши християнську доктрину з ідеями давньогрецьких філософів.

Загалом, ця дискусія про «філософію» відобразила існування різних підходів до осмислення буття, яким спеціально давалось теоретико-богословське обґрунтування, що закарбувалось у визначеннях філософії. Містико-аскетичне розуміння філософії як життя во Христі ґрунтувалось на протиставленні філософії зовнішній. Проте, показово, що термін «філософ» продовжував побутувати в мові. Філософами вважали мудреців, які вели праведне життя, а джерелом мудрості — Святе Письмо. Філософська мудрість зводилась до правильного розуміння догматів, умінню коментувати їх і бути проповідником віри. становить важливе свідчення про характер науки в Київській Русі.

Література

1. Баранкова Г. С. Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского / Баранкова Г. С., Мильков В. В. — СПб.: «Алетейя», 2001. — 972 с. [Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты; вып. II].
2. Бондар С. В. До питання про особливості і специфіку філософствування в Україні XI-XIV ст. / Бондар С. В. // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами давньоруських історико-філософських читань «Філософські ідеї в культурі Київської Русі», (Полтава, 10-11 червня 2008 р.). — Полтава: Полтавська державна аграрна академія, 2008. — С. 51-74.
3. Голубинский Е. Е. История русской церкви: в 4 т. / Голубинский Е. Е. — М.: Общество любителей церковной истории, 2002. — Т. 1, 1-ая пол.: Период первый, Киевский или Домонгольский. — 2002. — 968 с.
4. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія) / Горський В. С. — К.: Центр практичної філософії, 2001. — 236 с.

5. Горський В. С. Філософские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в. / Горський В. С. — К.: Наукова думка, 1988 — 214 с.
6. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII — середина XIII ст.) / Горський В. С. — К.: Наукова думка, 1993. — 164 с.
7. Громов М. Н. Образы философов в Древней Руси / Громов М. Н. // Духовна спадщина Київської Русі: Зб. наук. праць за матеріалами семінару викладачів східноєвропейських університетів, (Одеса, 2–4 липня 1997 р.). — Одеса: Маяк, 1997. — С. 11-17.
8. Гранстрем Е. Э. Почему Климента Смолятича называли «философом» // Труды Отдела древнерусской литературы / Гранстрем Е. Э. — М. — Л.: Наука, 1970. — Т. XXV. — С. 20–28.
9. Златоустого, которое «Ж коринфиом» / Изборник Святослава 1073 года; [факсимильное издание]. — М.: Книга, 1983. — 176–20а.
10. Ипатьевская летопись / Полное собрание русских летописей. — 2-ое изд. — М.: Языки славянской культуры, 1998. — Т. 2. — 2001. — 648 с.
11. Киричок О. Б. Роль книжників у суспільно-політичних процесах Давньої Русі / Киричок О. Б. // Несторівські студії: Книга та книжність в духовній культурі Київської Русі. — К.: НКПКЗ, 2008. — С. 26-33.
12. Левшун Л. В. История восточнославянского книжного слова XI — XVII вв. / Левшун Л. В. — Мн.: Экономпресс, 2001. — 352 с.
13. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / Полное собрание русских летописей. — М.: Языки славянской культуры, 2000. — Т. 9. — 248 с.
14. Матвеевко В. А. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий,

- указатели / Матвеев В. А., Щеголева Л. И. — М.: Богородский печатник, 2000. — 544 с.
15. *Мильков В. В.* Идеи древнегреческой философии в творчестве древнерусских мыслителей // Древняя Русь: пересечение традиций. / Мильков В. В., Милькова С. В. — М.: Скрипторий, 1997. — С. 67–82.
16. *Мельнікаў А. А.* Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд / Мельнікаў А. А. — Мн.: Беларуская навука, 1997. — 502 с.
17. *Мейендорф Иоанн.* Византийское богословие: Исторические направления и вероучение / Мейендорф Иоанн — М.: Когелет, 2001. — 432 с.
18. *Никольский Н.* О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века / Никольский Н. — СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1892. — 233 с.
19. *Поскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 — 1237 гг.); [пер. А. В. Назаренко, под ред. К. К. Акентьева] / Поскальски Г. — СПб.: Византинороссика, 1996. — 572 с. — (Subsidia Byzantinorossica, T. 1).
20. *Семенов Виктор.* Древняя русская Пчела по пергаменному списку // Сборник Отдела русского языка и словесности АН / Виктор Семенов — СПб., 1893. — Т. 54. — № 1. — 444 с.
21. Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. [отв. ред. Д. С. Лихачов] — Л.: Наука, 1987. — 516 с.
22. *Срезневский И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т. / И. И. Срезневский — СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1903. — Т. 3. — 1903. — 1000 с.
23. *Флоря Б. Н.* Сказания о начале славянской письменности / Флоря Б. Н. — СПб.: Алетейя, 2004. — 384 с. — (Серия «Славянская библиотека»).

Лозова Т.А. Творчество Климента Смолятича как парадигма философствования в духовной культуре древней руси

В статье сделана попытка раскрыть сущность древнерусских представлений о философии опосредовано через образы ее носителей. Для реализации данной цели мы обратились к творчеству русского книжника Климента Смолятича.

Ключевые слова: философия, философ, митрополит, мироздание, Киевская Русь, летопись.

Lozova T.A Klyment Smoliatych works as paradigm of philosophizing in spiritual culture of old rus

The article deals with exploring essence of Old Rus notions about philosophy through images and their bearers. To pursuit this task we applied to works of Old Rus scribe Klyment Smoliatych.

Keywords: philosophy, philosopher, metropolitan, the universe, Kiev Russia, chronicle.

Надійшла до редакції 11.01.2010 р.